

Alisher MADRAHIMOV,
Central Asian medical university o'qituvchisi sotsiologiya fanlari falsafa doktori
E-mail: alishermadrakhimov.85@gmail.com

O'zR Yoshlar ishlari agentligi huzuridagi Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli kadrlarni tayyorlash instituti sotsiologiya fanlari nomzodi dotsent A.Yunusov taqrizi asosida

MAKTABLARDAGI ZO'RAVONLIK (BULLING) HODISASINING TUZILMAVIY TAHLILI

Anotatsiya

Insoniyat taraqqiyotining barcha davrlariga xos bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida zo'rvonlik ijtimoiy fanlarning aksariyatida u yoki bu nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Xususan, insonlararo munosabatlarning ko'rinishlaridan biri sifatida sotsiologiya sohasi vakillarini ham, "zo'rvonlik" tushunchasi qiziqtirib keladi. Shu sababli so'nggi yillarda ushbu tushunchani ko'plab xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlarida tez-tez uchramoqda. Ushbu maqolada bugungi kunda ta'lim tizimida dolzarb masalalardan biri sifatida yuzaga kelgan zo'rvonlik masalalari yoritiladi. Maktab o'quvchilarining bir-birlariga nisbatan zo'rvonlik hodisasi tobora kuchayib borar ekan, uning sabablarini aniqlash va ulami oldini olishni tashkil qilish bo'yicha ishlarni kuchaytirish masalalariga e'tibor qaratish talab etiladi. Ayniqsa uning nazariy jihatlarini o'rganish orqali ushbu tushunchaga sotsiologik yondoshilib, ushbu hodisani mazmun mohiyatini ochib-berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Zo'rvonlik, jamiyat, tuzilma, yoshlar, bulling, bullir, jabrlanish, o'smir, tajavuzkorlik, huquqbuzar, viktim xulq, konformistik ruh, tahdid, shantaj, haqorat, kamsitish.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ БУЛЛИНГА В ШКОЛАХ

Аннотация

Насилие как социальное явление, характерное для всех периодов человеческого развития, так или иначе изучается в большинстве социальных наук. В частности, понятие «насилие» представляет интерес для социологов как одно из проявлений человеческих отношений. По этой причине в последние годы данное понятие стало более распространенным в исследованиях многих зарубежных и отечественных ученых. В этой статье обсуждаются проблемы насилия, которые на сегодняшний день стали одной из самых острых проблем в системе образования. Поскольку феномен насилия школьников друг против друга усиливается, необходимо уделять внимание усилению работы по выявлению его причин и организации их предотвращения. В частности, путем изучения его теоретических аспектов, социологического подхода к этой концепции была предпринята попытка раскрыть сущность содержания этого явления.

Ключевые слова: Насилие, общества, структура, молодое поколения, буллинг, стрдание юноши, нападение, правонарушения, виктомная право, комфромистическая дух, угроза, шантаж, оскорбление, унижение.

STRUCTURAL ANALYSIS OF BULLING IN SCHOOLS

Annotation

Violence as a social phenomenon specific to all periods of human development has been studied in one way or another in most of the social sciences. In particular, the concept of "violence" is of interest to sociologists as one of the manifestations of human relations. Therefore, in recent years, this concept has become more common in the research of many foreign and domestic scientists. This article discusses the issues of violence that have emerged as one of the most pressing issues in the education system today. As the phenomenon of violence against each other by schoolchildren increases, attention needs to be paid to strengthening the work on identifying its causes and organizing their prevention. Especially through the study of its theoretical aspects, a sociological approach to this concept was attempted to reveal the essence of the content of this phenomenon.

Key words: Violence, society, youth, bullying, bullying, victimization, teenager, aggression, offender, victim behavior, conformist spirit, threat, blackmail, insult, discrimination.

Kirish. Bullyng hodisasi garchi zo'rvonlikning bir ko'rinishi bo'lsa-da, farqli jihatlari va o'ziga xosliklari mavjud. Aslida zo'rvonlik (bulling) tushunchalarini chuqurroq tadqiq etishda va ularning ichki murakkab tuzilmasini ijtimoiy hodisa sifatida tuzilmaviy tahlil qilib qiyosiy taqqoslash maqsadga muvofiq. Shu nuqtai nazardan sotsiologiyada "tuzilma" (lotincha "structura") deganda, obyektning yaxlitligi va o'ziga xosligi, uning har xil ichki va tashqi o'zgarishlar sharoitida asosiy xususiyatlarining saqlanib qolishini ta'minlovchi barqaror aloqalar majmui tushuniladi [1].

Ushbu tushunchani fanga garchi G.Spenser kiritgan bo'lsa-da, O.Kont, K.Marks, E.Dyurkgeymmlar asarlarida ham tadqiq etilgan. Biroq tuzilmaviy yondashuv XX asrda Klod Levi-Strauss, T.Parsons va R.Merton tomonidan alohida uslubiy yondashuv sifatida takomillashtirilgan. Xususan, R.Merton jamiyatni tuzilmaviy tahlil qilib, uning elementlarini qotib qolgan, ya'ni statik model sifatida emas, balki turli o'zgaruvchan munosabatlar – hamkorlikdan tortib, ziddiyatlargacha kuzatiladigan, elementlari turlicha o'rinlarni egallagan va mavqeidan kelib chiqqan holda muloqotga kirishadigan, bulaming barchasi esa madaniy omillar ta'siri ostida yuz beradigan murakkab ijtimoiy hodisa hisoblanadi [2].

Adabiyotlar tahlili. Zo'rvonlikning asosiy ko'rinishlari sifatida esa ilmiy adabiyotlarda amalga oshish shakliga ko'ra, jismoniy, ruhiy, jinsiy, iqtisodiy, foydalanish turlari ajratib ko'rsatilgan [3]. O'zbek sotsiologlari T. Narbayeva maishiy, ya'ni oilalardagi zo'rvonlikning jismoniy, jinsiy, ruhiy, psixologik va

iqtisodiy ko'rinishlarini farqlagan bo'lsa [4]. X.Ziyayeva esa shunga o'xshash klassifikatsiya o'z tadqiqotida ajratgan [5]. Rus olimlari E.Volkova va A.Grishinalar maktabdagi zo'rvonlikni institutsional zo'rvonlikning bir ko'rinishi, deb ta'riflashgan [6]. Zo'rvonlik bolaga nisbatan jismoniy, ruhiy, ma'naviy va ijtimoiy jihatdan tashkiliy ta'sir ko'rsatish bo'lib, uning ma'naviy, ruhiy (axloqiy, kommunikativ) va hayotiy (huquqiy va ijtimoiy) maqomini zaiflashtiradi. Natijada bolaning jismoniy, ruhiy va ma'naviy azoblanishiga sabab bo'ladi yoki azoblanish ehtimolini keltirib chiqaradi. Boshqa mutaxassisning fikricha, maktabdagi zo'rvonlik boshqalarda o'ziga nisbatan alohida qiziqish uyg'otadigan shaxsga nisbatan ham, butun guruhga nisbatan ham qarshi qaratilgan bo'lishi mumkin [7]. Bulling ko'rinishlarining ilmiy tahlillarida asosan shunday yondashuv mavjud. Bulling hodisasini ilmiy o'rganishni boshlab bergan, norvegijalik olim D.Olveus bullingni 9 ta turga ajratgan: 1) verbal bulling; 2) yakalab qo'yish yoki ijtimoiy izolyatsiya; 3) jismoniy bulling; 4) yolg'on yoki yolg'on mish-mishlar bilan bulling; 5) pul yoki boshqa narsalarni olib qo'yish; 6) biron-bir harakatni amalga oshirishga tahdid qilish yoki majburlash; 7) irqiy bulling; 8) jinsiy bulling; 9) kiberhujum [8]. Zo'rvonlik holatida uning asosiy ishtirokchisi bo'lgan bullirni aniqlash qiyin emas. Amerikalik mutaxassislar R.Beron va D.Richardsonlar bunday shaxslar umumiy tajovuzkorlikning yuqori potensialiga ega bo'lishini qayd etishgan. Zo'rvonning boshqalar ustidan hukmronlik qilishga yuqori intilishi va jabrlanuvchilarga nisbatan rahm-shafqatning

yetishmasligi namoyon bo'ladi. Bullirda o'zgalarni boshqarish va ularning bo'ysunuvidan lazzatlanish hissi nihoyatda kuchli hisoblanadi [9].

Bulling hodisasi esa – bu uyushgan yoki uyushmagan yoshlar hamjamiyatida mazah qilinadigan yoki zulm ko'radigan bolaga nisbatan zo'rvonlik hodisasi tizimidir. Ushbu tizim huquqbuzar (zolim)lar, jabrlanuvchi(lar) va tashqi kuzatuvchilar, ya'ni kattalar va bolalarni o'z ichiga oladi. Shu bois, bullingni o'rgangan mutaxassislarning deyarli barchasi bunda ko'proq zo'rvonlar va qurbonlar haqida to'xtalishgan. Ya'ni, har bir bulling holatida bir vaqtning o'zida 2 ta paradigma kuzatiladi: zo'rvonlik (zo'rvon taraf) va jabrlanish (jabrlanuvchi tomon). "Bunda, deviant xulq-atvorning barcha ko'rinishi o'smirlarda yaqqol namoyon bo'lib, birinchi navbatda, yoshlarning ruhiy va fiziologik xususiyatlari sabab bo'ladi" [10].

Jumladan, bulling hodisasi ham o'smirlik davrida paydo bo'lish ehtimoli yuqori bo'lib, ayni paytda og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin. O'smirlar o'rtasida bulling paydo bo'lishining 2 ta asosiy guruhi mavjud:

1. Individual, ya'ni tajovuzkor, jabrlanuvchi va boshqalar ta'siriga beriluvchanlik.

2. Guruhli, ya'ni noijtimoiy guruh faoliyati, to'liq shakllanmagan guruh a'zolari guruh ichidagi o'z o'rnini aniq bilmasligi, guruhdagi noqulay ijtimoiy-ruhiy muhit.

Boshqacha aytganda, o'smirlarga xos bullingdagi deviant holatlarni aynan sinfxonada amalga oshirish imkoni paydo bo'ldi. Bunda o'smirlar bullingida deviantlikning tajovuzkorlik (agressiv), jabrlanish (viktin) va ergashish (konform) turlari namoyon bo'ladi. Ya'ni o'smir bullingda 3 ta maqomda tajovuzkor, jabrlanuvchi yoki guvoh sifatida ishtirok etadi. Bunda:

1) tajovuzkor bullirning maqsadi – guruhda yuqori mavqega erishish, jabrlanuvchining moddiy buyumlariga ega bo'lish, xizmatidan va shu bilan bog'liq imtiyozlaridan foydalanish, tajovuzkorona xulqini namoyish qilish orqali huquqbuzarlikni amalga oshirish;

2) jabrlanuvchi (bullir uchun tajovuzkorlik harakatlarining obyektining maqsadi zo'rvonlikdan qochish, o'smir shaxsi uchun 1-rasm

qulay bo'lgan ijtimoiy mavqeni saqlashga urinish. Bunda bullingdan jabrlangan xulqida namoyon bo'ladi);

3) guvoh (bullingni kuzatib turadi, o'quvchilar o'rtasida zo'rvonlik holatlari mavjudligini bilganning maqsadi tajovuzkorning xatti-harakatlarini to'g'ri yoki noto'g'ri deb hisoblashi. Ikkala holatda ham guvoh(lar) bullingga aralashmay, tomoshabin sifatida faqat o'zlarining ergashuvchi xulqlari bilan zo'rvonlik holatini kuzatib boradi).

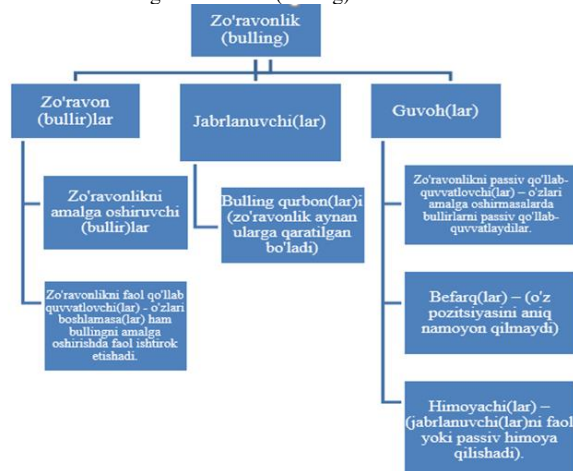
Bullingda 3 xil tomoshabin sifatida – faol, passiv yoki befarqlik bilan ishtirok etayotgan individ "mavjud tartibotni shaxs tomonidan tanqisiz qabul qilishi, unga moslashishi, o'z mavqeni namoyon qilishdan bosh tortishi, fikrlash tarzi va xulq-atvor turiga, umumiy, ijtimoiy yoki guruh standartlari va stereotiplariga passiv rioya qilish orqali ifodalab, konform xulqni namoyon qilayotgan "guvoh o'quvchi" [11] lar xulqida keyinchalik salbiy o'zgarishlar kuzatish hech gap emas. Bunday passiv pozitsiya o'quvchilarni keyinchalik konform shaxs bo'lib shakllanishi, jamiyatda oxir-oqibat konformistik ruh kuchayishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, o'quvchi-yoshlar o'rtasidagi bulling holatini jamiyat rivojiga salbiy to'siq sifatida qarash muhim hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Bullingni sodir etuvchi kimsalar ko'pincha quyidagi muhitda shakllangan bo'ladi:

- o'ta hissiyotli, jahldor va tez g'azablanadigan;
- boshqalarni bo'ysundirish, ularni o'z maqsadlariga erishishda vosita sifatida ishlatish istagi kuchli bo'lgan;
- ota-onalar, o'qituvchilar, kattalar va boshqalarga nisbatan raqobatchilik pozitsiyasi va dushmanona kayfiyatda harakatlanadigan;
- oilasida o'zaro yordam, bir-birini qo'llab-quvvatlash, ijobiy muhit mavjud bo'lmagan;
- agar ular o'g'il bolalar bo'lsa, o'zlarini boshqalardan hamma jabhada ustunroq, deb hisoblaydigan o'smirlar orasidan chiqadi.

Bullir o'zining tashqi belgilari: bo'yi, vazni, yurishi, sochi, terining rangi bilan boshqalardan farq qiluvchi jihatlarining o'rnini to'ldirish uchun ham boshqalarni kamsitishga harakat qiladi [12].

Maktablardagi zo'rvonlik (bulling) ishtirokchilari sxemasi

Demak, bulling hodisasini har tomonlama tushunishda, eng avvalo, uning namoyon bo'lish shakllari muhim ahamiyatga ega. Bullingning klassifikatsiyasi, uning turlari: ochiq va yopiq ko'rinish orqali farqlanadi [13]. Ochiq bulling – bevosita jismoniy, psixologik yoki jinsiy ko'rinishdagi zo'rvonliklarni o'z ichiga oladi. Bu, o'z navbatida, ochiq bulling 5 ta omilga bo'linadi:

1) verbal, ya'ni nutq vosita sifatida ishlatiladi, masalan, laqab, ismni buzib aytish, so'kish va boshqalar;

2) noverbal, ya'ni imo-ishoralar turli xatti-harakatlar, masalan, tupurish, behayo belgilar va boshqalar;

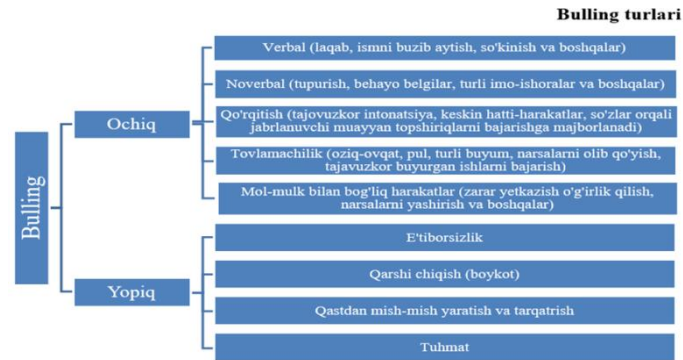
3) qo'rqitish, ya'ni tajovuzkor tomonidan intonatsiya, keskin xatti-harakatlar, bunda so'zlar ishlatilgandan keyin jabrlanuvchi muayyan topshiriqlarni bajarishga majburlanadi;

4) tovlamachilik, ya'ni tajovuzkor har qanday narsani talab qilishi mumkin, masalan, oziq-ovqat, pul, turli buyumlar, narsalarni olib qo'yish hamda tajovuzkor buyurgan ishlarni bajarish;

5) mol-mulk bilan bog'liq harakatlar, ya'ni zarar yetkazish, o'g'irlik qilish, narsalarni yashirish va boshqalar.

Yashirin bulling ko'rinishlari sifatida – e'tiborsizlik, qarshi chiqmoq (boycot), qasddan mish-mishlar yaratish va ularni tarqatish, tuhmat kabilarni kiritish mumkin.

2-rasm

Aksariyat tadqiqotchilar esa bullingda guruhning boshqa a'zolarini ishtirokchi, deb hisoblashmaydi. Bunda bullir va jabrlanuvchi o'rtasidagi munosabatlarga jiddiy e'tibor berib, bulling bu bullirning jabrlanuvchiga nisbatan zo'rvonlik harakati sifatida talqin etishgan. Ko'pgina holatda, tashqi kuzatuvchilar prinsipial ravishda ko'rib chiqilmaydi yoki bilvosita ishtirokchilar sifatida qabul qilinadi. Biroq, bu talqin to'liq to'g'ri emas, aslida, ular ta'qib qiluvchining tajovuzkor xatti-harakatlarini bilvosita qurbonlari yoki uni yanada va kuchaytiruvchilari hisoblanadi. Buning sababi R.Beron va D.Richardsonlarning fikriga ko'ra, bezorining xatti-harakatlari atrofdagilar tomonidan munosib baholanmaydi va bullingni yanada kuchaytiradi, ya'ni tajovuzkorlik darajasini oshiradi [14]. Boshqacha aytganda, kuchaytirish tomoshabin-sinfdoxlarning borligi bilan bog'liq bo'lib, ularning o'sha holatga ta'siri 2 xil bo'ladi: birinchidan, zo'rvon (bullir) oldin tomoshabinlarda uyg'otgan dahshatli taassurotni oshirishni xohlasa, ikkinchi tomondan esa boshqalarning jim qo'llab-quvvatlashiga erishishga intiladi.

Demak, bullir har doim o'zining noijtimoiy xatti-harakatlariga atrofdagilarni ham tortishga intiladi. Norvegiyalik olim D.Olveus bullingda 8 ta ishtirok etuvchilar doirasini qayd etgan [15]:

1) Masxara qilina yotgan o'quvchi;

2) Masxara qiluvchi (bullir)lar – masxara qilishni boshlab beradi va o'zgalarni ham boshqaradi.

3) Bullirga ergashuvchilar – bullingga ijobiy munosabatda bo'lib, unda faol ishtirok etishadi, biroq odatda, uni boshlashmaydi, ya'ni yetakchi rol o'ynashmaydi.

4) Tarafdorlar yoki passiv ergashuvchilar – bullingni faol va ochiqchasiga qo'llab-quvvatlashadi, masalan, kulish yoki vaziyatga e'tibor qaratilishi mumkin, biroq o'zlari ishtirok etishmaydi.

5) Passiv tarafdorlar yoki bullingning ehtimoliy ishtirokchilari – ushbu o'quvchilar bezorilikdan zavqlanishsa-da, biroq, ular aniq qo'llab-quvvatlovchi harakatlarni amalga oshirishmaydi.

6) Befarq kuzatuvchilar – holatga aralashishmaydi va o'z pozitsiyasini namoyon qilishmaydi.

7) Potensial himoyachilar – zo'rvonlikni yoqtirishmaydi, jabrdiydalarga yordam berish kerak, deb hisoblashsa-da, biroq, hech narsa qilishmaydi.

8) Himoyachilar – bullingni yoqtirishmaydi va jabrlanuvchi(lar)ga yordam berishadi yoki yordam berishga harakat qilishadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, maktablarda yuz beradigan bulling hodisasi tuzilmasida 3 ta asosiy ishtirokchi, ya'ni elementlardan iborat ekanligi kuzatildi. Bular: tajovuzkor (bullir yoki agressiv), jabrlanuvchi hamda bulling guvohlarida namoyon bo'lgan. Bundan tashqari, bugungi kunda bullingning zamonaviy ko'rinishlari ham keng tarqalmoqda. Xususan, hozirda maktablarda kuzatilayotgan quyidagi 3 ta bulling ko'rinishini qayd etish mumkin:

1) kiberhujum (internet va ijtimoiy tarmoqlardagi shaxsiy xabarlardan yoki jamoaviy kanallardan foydalangan holda haqorat, tahdid, ayblov va shantajni o'z ichiga olgan psixologik zo'rvonlik);

2) mobbing (jabrlanuvchini sinfdan, maktabdan chetlatish maqsadida uni ommaviy ta'qib qilish ko'rinishidagi psixologik zo'rvonlik);

3) trolling (har qanday provokatsion va gij-gijlovchi muloqot, tuhmat, aldash, janjal va nizolarni sun'iy qo'zg'atish, yetarli asosga ega bo'lmagan holda buzg'unchi harakatlar va muloqot uslubini qo'llashga undash).

ADABIYOTLAR

1. Большой толковый социологический словарь. https://gufo.me/дист/социал_дист/Структура
2. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. Э.Н. Эгоровой и др. – М.: АСТ, Хранитель, 2006. –С 873.
3. Афанасьева О. Понятие и содержание криминального насилия // Уголовное право. 2014, №5. –С.13-15;
4. Голубов И.И. Виды насилия в преступлениях против правосудия: классификация, понятие, квалификация // Российский следователь. 2012. №24, –С. 36-39.
5. Narbaeva T.K. O'zbekistonda xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilishning innovatsion modeli (sotsiodiskursiv tahlil). Monografiya. – Toshkent: "Tasvir", 2020. –B. 115–116.
6. Ziyaeva X.O. Maishiy zo'rvonlikka uchragan xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilish samaradorligini oshirish mexanizmlari. Sots. f.f.d. (PhD)..... diss. – Toshkent: 2021. –B. 23–24.
7. Волкова Э.Н., Гришина А.В. Отсценка распространенности насилия в образовательной среде школы // Психологическая наука и образование. 2013. № 6. –С. 19–27.
8. Быковская Э. Ф. Педагогическое насилие: теория и практика // Философия образования. 2006. №1. –С. 221–229.
9. Петросянц В.Р. Психологическая характеристика старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их жизнестойкость. Автореф. Дисс..... канд. псих.наук. – Санкт-Петербург: 2011. –С. 11.
10. Романова Э.Н. Опыт использования европейскими странами программ профилактики насилия в школах // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2011. № 9. С. 212–218.
11. Мудрик А.В., Петрина М.Г. Социально-педагогическая виктимология как отрасль знания // Вестник ПСТГУ ИВ: Педагогика. Психология. 2016. – Вып.№1 (40). –С. 38–45.
12. Yunusov A.B. O'smir-yoshlarda ijtimoiy deviantlik holatlarining sotsiologik xususiyatlari. Sots.f.n. ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – T.: O'zMU, 2004.;
13. Tojibaev V. O'zbekiston o'quvchi-yoshlarida deviantlik profilaktik omillarining sotsiologik tahlili. Sots.f.f.d (PhD) ilm. darajasini olish uchun tay. diss. T., O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi DBA, 2019.
14. Ключкова О.А. Структурная организация виктимной личности. Дисс..... канд. псих.наук. – Санкт-Петербург: –С. 155.
15. Olweus D. Bullying at school: What we know what we can do. – New York: "Wiley-Black – well", 1993. –P....